

Васіль РАГАЎЦОЎ

ФРАЗЕЛАГІЗМЫ ЯК АСНОВА СТВАРЭННЯ КАМІЧНАГА ЭФЕКТУ НА МАТЭРЫЯЛЕ П'ЕС ЯНКІ КУПАЛЫ

З імем Янкі Купалы звязаны найбольш значныя дасягненні беларускай драматургіі. Ён стварыў класічную камедыю – “Паўлінку”, якая ўся прасякнута непадробным народным гумарам, **смахам**” [1, с. 143]. Напісана яна ў 1912 г., упершыню апублікавана асобным выданнем у 1913 г. у Пецярбурзе. У камедыі сустракаемся “з самымі разнастайнымі відамі ці адценнямі смеху: гумарам і сарказмам, жартам і шаржам, іроніяй і каламбурам” [2, с. 172, 173]. Камічныя вобразы ў п'есе – Адольф Быкоўскі (“ці не самы пацешны” [3, с. 102]), Крыніцкія і Пустарэвічы.

Апрача “Паўлінкі”, Янку Купалу належаць такія вядомыя п'есы, як “Раскіданае гняздо”, “Прымакі”, “Тутэйшыя”.

У драме “Раскіданае гняздо” (1913), якая мае “прыкметную трагедыйнасць” [1, с. 143], ёсць элементы камізму. Яны пацвярджаюць, што і ў неймаверна цяжкіх жыццёвых умовах героі твора не страцілі пачуцця гумару, і гэта сведчыць пра іх жыццялюбства, прыродны розум, духоўнае багацце.

Сцэнічны жарт “Прымакі” (напісаны ў 1913 г., апублікаваны ў 1920 г. у часопісе “Рунь”) адмет-

ны “дасціпнасцю, сакавітасцю мовы” [4, с. 506], багаты на “іскрысты народны гумар, вынаходлівыя камічныя сітуацыі, жартоўныя прыпеўкі, танцы...” [5, с. 271]. У гэтай аднаактоўцы ўсе персанажы смяюцца з уласных і чужых недахопаў – не толькі звычайныя мужыкі і іх сямейнікі, але і прадстаўнікі ўлады, аднак смех іх незласлівы, дабрадушны [6, с. 54].

Трагікамедыя “Тутэйшыя” (напісана ў 1922 г., апублікавана ў часопісе “Полымя” ў 1924 г., № 2-3; поўны варыянт – у 1988 г., № 9) вызначаецца майстэрствам “пабудовы камічных сітуацый” [7, с. 598].

П’есы Я. Купалы сведчаць пра ўдалае выкарыстанне вербальных сродкаў камічнага, сярод якіх важную ролю адыгрываюць фразеалагізмы.

Вылучым два спосабы ўжывання фразеалагізмаў – каламбурнае і некаламбурнае.

1. Каламбурнае ўжыванне фразеалагізмаў. У выніку ўтвараюцца фразеалагічныя каламбуры або адбываецца ўзбагачэнне фразеалагізма. Гэты прыём мае шэраг разнавіднасцей.

1.1. Ужыванне выразу, у якім спачатку рэалізуецца семантычна непадзельнае (фразеалагічнае), а потым – падзельнае (свабоднае) значэнне: [Паўлінка:] *А цяпер... (Ідзе к абразу.) Пасядзі лепш, саколкі [пра Якіма на фатаграфіі], за абразікам. Седзячы гэтак у Бога за плячыма, меней будзеш мець грэшных думак у галаве, чымся песьцячыся тут (паказвае [на пазуху]) у маладой дзяўчыны (“Паўлінка”).* Камізм каламбура абумоўлены тым, што спалучэнне ў *Бога за плячыма* ўжываецца Паўлінкай як устойлівае (разм. ‘у поўнай бяспецы’ [быць]) і свабоднае (сітаксічнае). Актуалізатарам сітаксічнага значэння выступае разгорнуты постпазіцыйны вербальна-сітуацыйны кантэкст *меней будзеш мець грэшных думак у галаве, чымся песьцячыся тут у маладой дзяўчыны*.

Якім, набліжаючыся да Паўлінкі, каб абняць яе, пытаецца: *А ці нікога няма? На гэтае пытанне яна так дасціпна адказвае: Усе дома, усе дома. Толькі ў Якіма не ўсе дома, бо поначы ходзіць да маладых дзяўчат.* У аснове камічнага эфекту – рэалізацыя вылучаным спалучэннем двух значэнняў: спачатку свабоднага (актуалізуецца прэпазіцыйным вербальным кантэкстам *усе дома*), а потым – ідыяматычнага, істотнага для дадзенай сітуацыі (разм. ‘хто-н. ненармальны’; актуалізатар – постпазіцыйны вербальны кантэкст *бо поначы ходзіць да маладых дзяўчат*).

Камічны эфект, абумоўлены абыгрываннем таго самага выразу, выяўляецца і ў наступных прыкладах:

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

1) [Паўлінка:] *А мне пан Адольф скажа [сакрэт]? [Адольф:] Так. Але перш тату і маме, а пасля ўжо і васпані на самае вушка.* [Паўлінка:] *Добра, добра! Пан Адольф як ведаў, што я трохі глухавата.* Выраз *на вушка* Адольфам ужыты як фразеалагізм (разм. ‘пад сакрэтам, ціха, каб ніхто не чуў’), а Паўлінкай ён знарок успрымаецца як сітаксічнае словазлучэнне (пра гэта сведчыць постпазіцыйны вербальны актуалізатар *я трохі глухавата*).

2) [Сымон:] *...Яда ў горла не лезе – колам становіцца.* [Данілка:] *А ты вазьмі ды вадой прагані, або дай я табе ў плечы пастукаю. Мне як засядзе кусочак у горле, дык мамка як стукне, – глядзіш, кусочак і палляцеў куды трэба (“Раскіданае гняздо”).* У Сымонавай рэпліцы выраз *у горла не лезе* ўжываецца як непадзельны – разм. ‘не хочацца есці’ [ад перажывання, стомы і пад.]. Актуалізатарам выступае скарочаны варыянт фразеалагізма *колам становіцца* [у горле] – разм. неадобр. ‘не дае спакою, перашкаджае жыць’, у якім адсутны назоўнікавы кампанент (разам з прыназоўнікам *у*) аднаўляецца з папярэдняга фразеалагізма. У рэпліцы Данілкі гэты выраз успрымаецца як свабоднае словазлучэнне, сэнс якога вынікае са значэнняў кампанентаў (паказчык прамога значэння – постпазіцыйны актуалізатар *А ты вазьмі ды вадой прагані, або дай я табе ў плечы пастукаю*). У выніку абыгрывання таго ж самага выразу як фразеалагізма і свабоднага словазлучэння Янка Купала “стварае камічную сітуацыю”, якая «разбаўляе» драматычна-напружаны сюжэт п’есы» [8, с. 38].

1.2. Ужыванне выразу, які адначасова ўспрымаецца і як фразеалагізм, і як свабоднае словазлучэнне. Настаўнік Янка Здольнік даў згоду гасцям пайграць на балалайцы падчас імянінаў Мікіты Зноска: *Хоць раз паскачаце і вы пад маю дудку (“Тутэйшыя”).* Вылучаны выраз ужываецца не толькі як фразеалагізм (неадобр. ‘будзеце выконваць маю волю’), пра што сведчыць фрагмент рэплікі *Хоць раз паскачаце і вы...*, але і як свабоднае словазлучэнне (актуалізатар – сітуацыйны кантэкст).

1.3. Каламбурнае сутыкненне фразеалагізма і сугучнага з яго кампанентам слова: [Альжбета (да Сцяпана, які кліе носам за сталом):] *Што ты табаку важыш? Ідзі ды кладзіся спаць. Гэта ж табе тут не карчма!* [Сцяпан (сонна):] *Каханенькая, родненькая, я наважу, а ты купіш (“Паўлінка”).* Пасля фразеалагізма *табаку важыш* (разм. ‘дрэмлеш седзячы, то апускаючы, то падымаючы галаву’) ужываецца яго кампанент (у форме *наважу*) з прамым значэннем ‘вызначу вагу, узважу’. Камічны эфект грунтуецца на “непаразуме” паміж персанажамі, якімі ў той самы выраз укладваецца розны сэнс: Альжбе-

тай – ідыяматычны (уласцівы фразеалагізму), Сцяпанам – прамы (характэрны для сінтаксічнага словазлучэння).

1.4. Супастаўленне кампанента фразеалагізма з паранамазам. У камедыі “Паўлінка” ўжываецца скарочаны фразеалагізм *матылі* [у *галаве*] (праст. неадабр. ‘хто-н. дурнаваты, тупы’), які цалкам аднаўляецца з кантэксту (на аснове наяўных кампанентаў *матылі* і граматычна відазмененага *галаву*): [Паўлінка (хітравата):] *Пэўне і авечкі ў пана Адольфа таксама гілююць?* [Адольф:] *А так, так! <...>* [Паўлінка (ідучы па гарбату для сябе, убок):] *Матыліцы авечак мучаць, як і сам тут* (паказваючы пальцамі на сваю *галаву*) *матылі мае, а думае, што яны зыгуюць*. Гэты фразеалагізм, які не фіксуецца ў “Слоўніку фразеалагізмаў” [9], пабудаваны паводле прадуктыўнай фразеамадэлі “назоўнік + у + *галаве*”. Параўн. з фразеалагізмамі *вечер у галаве, каша ў галаве, мякіна ў галаве, салома ў галаве* [9]. З іх найбольш блізкія значэннем да фразеалагізма *матылі ў галаве* – фразеалагізмы-сінонімы *мякіна ў галаве і салома ў галаве* (праст. неадабр. ‘хто-н. дурнаваты, бесталковы, някемлівы’). Абыгрыванне ў рэпліцы Паўлінкі фразеалагічнага кампанента *матылі* з паранамазам *матыліцы* (‘хвароба свойскай жывёлы, часцей авечак, коз, з-за чаго жывёла не знаходзіць сабе месца, круціцца, круціць галавой’) садзейнічае сэнсавому ўзбагачэнню фразеалагізма – ‘дурнаваты, як авечка, каза’ (пра Быкоўскага).

1.5. Канкрэтызацыя значэння фразеалагічнага кампанента: [Агата:] *Усе яны добрыя, пакуль не ўбярэ каторы дзяўчыны ў свае рукі, а як убярэ, тады на іншы лад, тудэма-сюдэма, зайграе, а ты танцуй пад яго дудку*. Дзеяслоў *зайграе*, які ў дадзенай рэпліцы рэалізуе два значэнні (кантэкставае, пераноснае ‘будзе паводзіць сябе так, як яму ўздумаецца, захочацца’ і прамое ‘пачне іграць’), “выклікае з’яўленне фразеалагізма, галоўны кампанент якога ўступае ў сэнсавую сувязь з зыходным, прамым значэннем папярэдняга, двойчы актуалізаванага слова” [10, с. 122], г. зн. дзеяслова-полісеманта. У выніку выраз *танцуй пад яго дудку* ўспрымаецца і як устойлівае словазлучэнне (неадабр. ‘ва ўсім падпарадкоўвайся каму-н., выконвай чыю-н. волю’), і як свабоднае.

1.6. Замена аднаго з кампанентаў фразеалагізма і абыгрыванне яго з асацыятыўна звязаным словам: [Сцяпан:] *Не конь і не вол, а так сабе, дойна жывёліна* (“Паўлінка”). Камбінаваны каламбур утвораны двума спосабамі. Па-першае, *вздоўнікавы* кампанент фразеалагізма *дойная карова* (разм. неадабр. ‘крыніца матэрыяльных даброт, якой можна несумленна карыстацца ў асабістых мэтах’) замяняецца кантэкстава аб-

моўленым – *жывёліна* (з экспрэсіўна зніжаным значэннем ‘грубы, бяздушны чалавек’). Па-другое, кампанент *жывёліна* супастаўляецца (праз адмаўленне) з відавымі паводле значэння словамі *конь* і *вол*, у выніку чаго адбываецца частковая дэфразеалагізацыя абноўленага фразеалагізма (актуалізуецца прамое значэнне). Камічны эффект каламбура абумоўліваецца, такім чынам, тым, што ў словазлучэнні *дойная жывёліна* сінтэзуюцца два значэнні – фразеалагічнае і сінтаксічнае (свабоднае). Фразеалагічнае значэнне вынікае з наступнай рэплікі Паўлінкі: *Дык, татка, яго і дойце, калі ён для вас такі дойны...* (дзе *даіць* – перан. разм. ‘бессаромна вымагаць’). Апрача таго, з папярэдняга кантэксту вядома, што бацька Паўлінкі “намурзаўся” з будучым “зцем” – панам Быкоўскім, які, каб дагадзіць “цесцю” (бо збіраецца “падмазацца” да яго дачкі), задобрыў таго чаркай. З дапамогай па-майстэрску створанага каламбура яскрава характарызуецца пан Быкоўскі – як духоўна бедны чалавек, якога не шкада і “падаць”.

2. Некаламбурнае ўжыванне фразеалагізмаў. У п’есах сустракаюцца фразеалагізмы двух тыпаў: у нязменным выглядзе і са змяненнямі.

2.1. Фразеалагізмы без змянення формы і зместу. Яны выконваюць камічную функцыю, калі характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі.

1) Маюць сталую камічную канатацыю. Такія фразеалагізмы перадаюць камізм сваёй унутранай формай (вобразным зместам): [Мікіта (вітаючыся, надскакваючы):] *Каго я бачу, меджду протчым! Якое мілае, неспадзяванае спатканне! Ці не мядзведзь здох?* (“Тутэйшыя”). Вылучаны фразеалагізм (скарочаны варыянт фразеалагізма *мядзведзь у лесе здох* – разм. жарт. ‘здарылася што-н. неспадзяванае’) выражае камічную экспрэсію аўтасемантычна, канатацыяй “жартаўлівае”, якая з’яўляецца сталым суправаджальнікам яго лексічнага значэння.

Сцяпан Крыніцкі жаліцца свайму сваяку Пранцісю Пустарэвічу: *...дачушка мая сакатушка сплуталася з гэтым... з гэтым бязбожнікам, і хоць ты ёй вар на галаву лі. Вось якую “мудрую” парадку дае Пранцісь: Маладзенькая, сабственна, вось-цо-да. Бярозавай кашы не шкодзіла б, пане дабрудзею*. Вылучаны гутарковы фразеалагізм (‘розгі або дубец, рэмень і пад.’) выражае камічны эффект аўтасемантычна, замацаванай за ім канатацыяй *іранічнае*. Камізм фразеалагізма “падказваецца” таксама прэпазіцыйным вербальным кантэкстам (*сплуталася з гэтым... з гэтым бязбожнікам, і хоць ты ёй вар на галаву лі*). З кантэксту адназначна вынікае, якога “пачастунку” заслугоўвае Паўлінка.

2) Вызначаюцца зніжанай экспрэсіяй: [Сцяпан:] *Ну, так тупай* [пра Адольфа] *каля яе; толькі смела: яна дзеўка падатлівая, хоць, можа, і мае трохі якіх мухаў у носе*. Фразеалагізм *мухі ў носе* – праст. неадабр. ‘вельмі ўпарты, капрызны, наравісты’.

3) Маюць кампаненты-кантрастывы. З такім фразеалагізмам сустракаемся ў маўленні Данілікі: *Вярхнік толькі мой да скрыпкі сапсаваўся, і выйшла з яго ні богу свечка ні чорту качарга*. Вылучаны фразеалагізм (разм. неадабр. ‘тое, пра што цяжка сказаць, чым яно з’яўляецца’) “пабудаваны на супрацьпастаўленні Бога і чорта” [11, с. 266], якія сабой сімвалізуюць супрацьлеглыя паняцці: Бог – вярхоўную сутнасць, чорт – злога духа (варожую чалавеку сілу). Апрача таго, відавочна і “алагічная” аснова фразеалагізма: як усёмагутны Бог не мае патрэбы ў свечцы, так і нячыстая сіла (чорт) – у качарзе (яна служыла чалавеку абярэгам, засцерагала ад няшчасцяў і злых духаў) [12, с. 84].

З дапамогай фразеалагізмаў можа вобразна і разам з тым зніжана ацэньвацца пэўная падзея: [Мікіта:] *...Дык і пачнуцца* [у чыноўніцкім асяроддзі] *усялякія суды ды перасуды: адзін будзе казаць, што па службе атрымаў паніжэнне, другі – што ў карты прагуляўся, а трэці – што скнэра, а гэта – найгорш, і так пайшла пісаць губэрня – не адцярэбішся*. Вылучаны фразеалагізм (разм. ‘усё заварушылася’ – пра інтэнсіўнае разгортванне якіх-небудзь дзеянняў, пачатак перапалоху, розных плётак і пад.) сведчыць пра неймаверную чыноўніцкую валакіту, што пацвярджаецца актуалізатарам-удакладняльнікам *не адцярэбішся* (праст. ‘не адчэпішся’).

Камічны эффект узмацняецца інтэнсіфікатарам-параўнаннем: [Даміцэля:] *Замятай* [Кацярынка] *вось лепей, а не мялі языком, як калатоўкай!* (“Прымакі”). Выраз *не мялі языком* у рэпліцы Даміцэлі ўжываецца з фразеалагічным значэннем (разм. неадабр. ‘не гавары абы-што, пустое’). Пад уплывам параўнання *як калатоўкай* (‘хатняя прылада ў выглядзе палачкі з прадаўгаватымі сучкамі на ніжнім канцы, якой таўкуць бульбу, збіваюць масла або размешваюць што-н.’) гэты выраз, апрача ўзуальнага значэння, узбагачаецца сэнсавым адценнем ‘вельмі хутка’ і набывае больш зніжаную экспрэсію.

4) Маюць адмысловы вобразны змест, які выклікае камічныя асацыяцыі: [Максім:] *У жываце маім ужо даўно салаўі пяюць*. *Паснедаем, а там...* (“Прымакі”); [Соцкі:] *І, значыцца, яшчэ вып...* [ілі] *пацалаваліся і пайшлі* [Трахім і Максім], *барануючы нагамі*. Фразеалагізм *салаўі пяюць у жываце* – разм. ‘хто-н. вельмі хоча есці, адчувае моцны голад’, *барануючы нагамі* – разм. ‘валочачы ногі’ (пра п’янага).

5) Парушаецца тыповая спалучальнасць прыфразеалагічных слоў з фразеалагізмамі. Пра тое, што адбываецца лёгка, без цяжкасцей, часам кажуць *гладка* (нярэдка з удакладняльным параўнаннем-фразеалагізмам *як па масле*). Калі ж на месцы сталага фразеалагізма ўжываецца экспрэсіўна зніжаны параўнальны зварот, які сэнсам дысгарманіруе з прыфразеалагічным словам, то ствараецца камічны эфект: [Адольф (садзячы Паўлінку):] *Гэта толькі трудна* [на вучыцца танцаваць] *першы раз, а пасля пойдзе ўсё гладка, як пугай высмаліць!*

2.2. Фразеалагізмы са змяненнем структуры і зместу. У камедыі “Паўлінка” ўжываецца фразеалагізм, у якім адзін з кампанентаў заменены іншым словам. Адказваючы на пытанне Якіма, ці дома тата, Паўлінка супакойвае яго, што бацькі паехалі на торг і, пэўна, позна вернуцца: *Але, але смела будзь, як у Бога пад прыпечкам*. Абноўлены фразеалагізм у адрозненне ад звыклага *як у Бога за пазухай* (разм. ‘спакойна, у поўнай бяспецы’) “узмацняе гумарыстычную афарбоўку выказвання, адметна характарызуе хітраватую гарэзлівасць Паўлінкі” [10, с. 115].

Такім чынам, камічны эфект у п’есах Янкі Купалы ствараецца ў выніку як каламбурнага, так і некаламбурнага ўжывання фразеалагізмаў – без змянення формы і зместу і (радзей) са змяненнем іх.

Спіс літаратуры

1. Навуменка, І. Я. Янка Купала / І. Я. Навуменка // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ ст. : у 4 т. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – Т. 1. – С. 121 – 175.
2. Усікаў, Я. Беларуская камедыя : літ.-крытыч. нарысы / Я. Усікаў. – Мінск : Маст. літ., 1979.
3. Васючэнка, П. Драматургічная спадчына Янкі Купалы : вопыт сучас. прачытання / П. Васючэнка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994.
4. Сабалеўскі, А. В. “Прымакі” / А. В. Сабалеўскі // Янка Купала : энцыкл. даведнік. – Мінск : БелСЭ, 1986.
5. Пяткевіч, А. М. Драматургія / А. М. Пяткевіч // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры : у 2 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – Т. 2.
6. Яцухна, В. І. Беларуская малафарматная драматургія ХVI – першай паловы ХХ стст. / В. І. Яцухна. – Гомель : ГДУ, 2004.
7. “Тутэйшыя” // Янка Купала : энцыкл. даведнік. – Мінск : БелСЭ, 1986.
8. Філімонава, Н. Індывідуальна-аўтарская патэнцыя ў выкарыстанні фразеалагічных рэсурсаў : на прыкладзе п’есы “Раскіданае гняздо” Янкі Купалы / Н. Філімонава // Роднае слова. – 2006. – № 6.
9. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў [беларускай мовы] : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008.
10. Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз тэксту : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 2009.
11. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004.
12. Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы : даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. І. Коваль. – Гомель, 1995.

• Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.